DOI: 10.19195/0137-1150.163.42

JANA VRAJOVÁ

Univerzita Palackého v Olomouci, Republika Česka

jana.vrajova@upol.cz

Proměna literární reprezentace stáří skrze postavu staré ženy v povídkové tvorbě autorů 80. a 90. let 19. století

V následujícím textu se budeme soustředit na podoby literární reprezentace stáří skrze postavu staré ženy v povídkových textech vybraných autorů druhé poloviny 80. a 90. let 19. století.* Za stěžejní jsme zvolili povídky autorů, kteří koncem 19. století zásadním způsobem utvářeli literární život jak z hlediska diskursivního, tak také z hlediska vertikální stratifikace literatury: Sofie Podlipské jakožto představitelky konvenční prózy, Terézy Novákové coby zástupkyně starší generace umělecky náročné literatury a Rudolfa Karla Zahálky — reprezentanta mladé generace vstupující do literatury koncem 19. století s nemalými literárními ambicemi. Dotkneme se též okrajově povídky Jaroslava Vrchlického *Stařena*, jež je dokladem diskursivního různohlasí, které je v druhé polovině 19. století evidentní, a v níž je s postavou staré ženy pracováno skrze parnasistní vidění světa. Podnětem vedoucím k zájmu o varianty literárního zpracování postavy staré ženy jako dokladu jedné z podob literární reprezentace¹ stáří bylo specifické postavení ženy — matky ve společnosti 19. století.

* Studie byla napsána za podpory vnitřního grantu FF UP FPVC2013/18 *Tvorba Sofie Podlipské v kontextech a souřadnicích české literatury 2. poloviny 19. století*.

¹ Terminologická poznámka: jsme si vědomi mnohohlasí definic, které se s termínem „reprezentace“ spojují. Podle Mileny Bartlové můžeme kategorii reprezentace definovat jako „proces (a jeho výsledky), jímž se zastupuje nějaká skutečnost ve formálním aparátu lidské komunikace a vnímání; rozumí se, že tím dochází k určité redukci či jiné proměně výchozí skutečnosti.“ (M. Bartlová, *Reprezentace*, [w:] *Kultura jako téma a problém dějepisců*, Brno 2006, s. 63). Bartlová rovněž upozornila na to, že pokus nahradit termín reprezentace v češtině slovem zobrazení může vést k přílišnému propojení uvažování o této kategorii s hmotným (případně mentálním) obrazem (M. Bartlová, *Reprezentace*, [w:] *Kultura jako téma a problém dějepisců*, Brno 2006, s. 65). P.A. Bílek dále zpřesnil uvažování o kategorii literární reprezentace a z jeho pojetí

Riegrův slovník naučný² jako první česká encyklopedie vycházející v 60. a 70. letech 19. století heslo *Stáří* neobsahuje; toto slovo konotující současný význam je zmíněno pouze pod heslem *Věk*³. Ten je primárně definován jako „vůbec trvání, pásmo času... určitěji tolik co stáří, totiž čas, který člověk přežil aneb nějaká věc přestála, trvala.“ Součástí definice je rozdělení fází lidského života do dětského, mladého, dospělého či vysokého věku, dále je čtenáři předestřena periodizace světových dějin počínající starým věkem a končící věkem nejnovějším. O stáří v dnešním slova smyslu — tedy konečné etapě života — tu není ani zmínky. Otázky současných sociologů stáří, gerontologů či politologů, které se vztahují ke kvalitě života ve stáří jakožto finální etapě lidského života i k dalším psychologickým, sociálním či lékařským aspektům tohoto období by nejspíš nebyly tehdejší společností shledány aktuálními zejména proto, že skupina lidí dožívajících se stádia senescence⁴ byla relativně malá. Helena Haškovcová, profesorka lékařské etiky, jejímiž hlavními tématy odborného zájmu jsou sociální gerontologie a thanatologie, v unikátní publikaci *Fenomén stáří* napsala v kapitole věnované historii fenoménu stáří lapidární informaci: „počet starých lidí byl po celá staletí relativně malý, ale v posledních 60 letech [podle publikace v roce 2010 — pozn. J.V.] trvale a dramaticky roste. Lidé prostě žijí déle a odborníci hovoří o tzv. inflaci stáří“⁵. Milena Lenderová, historička dějin kultury, v knize *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století* zpřesnila a rozšířila výše zmíněnou informaci o stanovení výše věku, jež se lidé v 19. století dožívali:

V roce 1910 v českých zemích nepřekročil počet osob, které oslavily šedesátku, 9% z celkového počtu obyvatelstva” a připojila tabulku, z níž je zřetelné, že v osmdesátých a devadesátých letech devatenáctého století se v českých zemích sedmdesáti a více let dožila necelá tři procenta obyvatel.⁶ Ve shodě s Haškovcovou poznamenala, že „stárnutí obyvatelstva je fenoménem 20. století.“⁷

V kapitole věnované analýze problematiky stáří z historické perspektivy připsala Haškovcová právě 19. století obrat od tradované představy o „krásném stáří, která doplněna zpětnými romantizujícími pohledy žije dodnes“⁸ k tendenci postupně upřednostňovat dětství a mládí a vnímat stáří jako obtížně přijatelné období života. Navzdory všeobecně rozšířené informaci o tom, že byl Jaroslav

v našem uvažování vycházíme. Podle něj „jádem fungování reprezentace v literatuře je ... složité dění, jež probíhá v samotném sémantickém procesu. Výraz v literárním textu je z hlediska našeho vnímání a rozumění, jež se odehrává aktem čtení, začleněn do dynamické, bohaté a problematicky rozčlenitelné oscilace mezi označováním a odkazováním.“ (P.A. Bílek, *Reprezentace: Metafora, pojem či koncept?* [w:] *Jazyky reprezentace*, Praha 2012, s. 15).

² Vycházel v nakladatelství Ignáce Leopolda Kobera v letech 1860–1874.

³ Díl, v němž je toto heslo obsaženo, vyšel v roce 1874.

⁴ Definice podle Světové zdravotnické organizace, viz H. Haškovcová, *Fenomén stáří*, Praha 2010, s. 20

⁵ *Ibidem*, s. 19.

⁶ M. Lenderová, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, Pardubice 2005, s. 69.

⁷ *Ibidem*.

⁸ H. Haškovcová, *Fenomén stáří*, Praha 2010, s. 33.

Vrchlický v době svých padesátých narozenin osloven „slovutný kmete“ Haškovcová připomněla, že „úcta ke starým občanům však ani v minulosti nebyla pravidlem a nezřídka se starí lidé museli o úctu ostatních doslova rvát“⁹. Milena Lenderová z pozic kulturně historických zdůraznila, že k „jistému ocenění stáří dochází teprve s osvícenstvím.“¹⁰ Postupně se v tomto období vytvářel obraz moudrého starce a evropské literatury začaly pracovat se stereotypem „moudrého stáří“ — v souvislosti s českým kontextem Lenderová připomněla *Babičku* Boženy Němcové a Raisova *Pantátu Bezouška*¹¹.

Tento sociologický exkurz jsme považovali za nutné učinit proto, abychom si připomněli kulturní odlišnost společnosti 19. století vedoucí v našem případě k uvědomění si faktu, že za staré byli mnohdy označováni ti, kteří již vychovali děti; bez ohledu na to, jak vysokého byli věku. Nejzřetelněji to bude prokázáno na povídce Sofie Podlipské *Stáří a mládí*, ovšem ani postavy Raisových výminkářů (ať už se jedná o mužskou či ženskou postavu) mnohdy nejsou charakterizování věkem. Z analyzovaných autorů pouze Teréza Nováková dbala ve svých povídkách na uvedení věku vykreslovaných postav, čemuž rozumíme jako dokladu jejího vědomého a reflektovaného příklonu k realistickému diskurzu.

Z hlediska literárněhistorického pro nás bude vzhledem k charakteru zkoumaných textů zajímavá proměna reprezentace stáří jako idyly (odvíjející se od šlechtitných vlastností připisovaných starým lidem jako je moudrost, laskavost, trpělivost) k reprezentaci stáří, jež doprovázejí jednoznačně negativní atributy (nemoc, hrůza, strádání).¹² Vzhledem k produktivitě žánru venkovské prózy ve sledovaném období je logické, že většina sledovaných textů (s výjimkou románu Sofie Podlipské *Lidské včely*) je ukotvena právě v prostoru venkova.

Že se kulturní veřejnost konce devatenáctého století polarizovala ohledně otázky zobrazení venkovského života, je známým faktem, souvisejícím s nacionalizací toposu české chaloupky, který se, jak připomněl Vladimír Macura, stal klíčovou „součástí národní sebereflexe,“ ustalujícího se mýtu českého národa.¹³ Aleš Haman v *Trvání v proměně* zdůraznil, že od 80. let ztrácí venkov v literatuře kulisovitý ráz a stává se důležitou determinantou lidských charakterů¹⁴. Jaroslava Janáčková popsala nezjednodušujícím způsobem různé druhy motivovanosti obliby venkovské tematiky¹⁵.

⁹ *Ibidem*, s. 34.

¹⁰ M. Lenderová, *op. cit.*, s. 71.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Tato změna je registrována v širším kulturním prostoru, nikoli pouze v literatuře. Haškovcová ji ve zmíněné knize registruje, neuvádí však její důvody; píše, že se udála „z ničeho nic“ a „nepochopitelně“ (H. Haškovcová, *Fenomén...*, s. 34).

¹³ V. Macura, *Idyla a česká chaloupka*, [w:] *Idyla a idylčnost v kultuře 19. století: sborník příspěvků ze symposia uspořádaného 9. a 10. března 1995 ve Státní vědecké knihovně v Plzni*, eds. K. Kaiserová, I. Martinovský, Ústí nad Labem 1999, s. 12.

¹⁴ A. Haman, *Trvání v proměně*, Praha 2010, s. 273.

¹⁵ J. Janáčková, *Stoletou alejí*, Praha 1985, s. 165 n.

V souvislosti s proměnou diskurzivity české literatury druhé poloviny 19. století, tedy s postupně se prosazující realistickou techné, se idylizační koncept zobrazení venkova zástupně reprezentovaný *Babičkou* Boženy Němcové rozbíjel, což bylo doprovázeno polemickými střety. Jak silné tyto spory byly ještě v posledním desetiletí 19. století, je patrné například z dobové recenze Raisových *Výminkářů* z pera Terézy Novákové, kterou uveřejnila v biedermeierovském duchu vedeném olomouckém časopise *Domáci hospodyně* v roce 1891:

On Výminkáři rozluštil spor jaksi dosti zuřivý, způsobem zcela klidným a přirozeným. Pokud se povídek a románů z lidu týče, jest roztržena naše veřejnost příkře na dva tábory; jedni přejí si viděti základ národa, lid vesnický, jen v barvách nejskvělejších, jsou pevně přesvědčeni, že najdeš v něm ideálních postav množství, umíš-li si je vyhledati, a hluboce jsou uraženi, líčí-li kdo o lidu co nepěkného, hnusného, tvrdého, nenávidíce v takovém básníku — spisovatele téměř zrádce, nevlastenče, cynika. Druzí prostě upírají, že ideální líčení z lidu, ti hrdinové a hrdinky jsou čímsi jiným než naprostou lži básnickou; tvrdí pevně, že v lidu je pouhý shon po „mamóně“, že mravní pojmy jeho jsou z nejspletenějších a základy mravní v nejslabších, že ten, který pravdivě chce líčiti lid, musí sáhnouti k barvám, ať tak díme Zolovským. Kdo z nich má pravdu? Obě strany jistou měrou. V lidu, ten kdo hledat umí, nalezne postavy ideálně, hrdiny buď činu neb citu, ale ne vždy a ne zhusta — právě jako mezi ostatní společností; v lidu také jest mnoho tvrdosti, mnoho mamonářství, jeho pojmy mravní jsou často velmi laxní, poměry rodinné rozhárané aneb na prospěchářství zbudované — také jako mezi ostatními třídami. Měli by snad proto novelisté a básníci vyhybat se lidu jako předmětu své tvorby, lidu, který ve své dobrotě i zlobě, ve své něžnosti i tvrdosti, ve své vášni i ve svém mamonářství je svým, svérázným? Příkré ty protivy velice šťastně, umělecky šťastně, spojil ve svých Výminkářích Rais; ani mu nepřipadá, aby nějaký tvrdý rys svých postav potlačil, něčím ideálním k nim nenáležejícím je přizdobil — ale tam, kde si něžnou mysl jako kontrast světelný vynášel, vykreslil ji taktéž zcela pravdivě, rázovitě, neličeně.¹⁶

Výše připomenutý spor bude v základech našeho dalšího uvažování.

Dvakrát Sofie Podlipská — podoba staré ženy v konvenční próze

Roku 1884 vydala etablovaná spisovatelka zejména výchovných textů a povídek pro mládež Sofie Podlipská prózu *Staří a mladí*. Měla za sebou v té době již zkušenost s povídkovou i románovou tvorbou, povídku vydala u Mamerta Knapa, nakladatele, který navázal na práci Ignáce Leopolda Kobera. Adjektivum staří v názvu povídky konotuje, jak již bylo avizováno, nikoli stáří, ale generaci rodičů, mladí jsou pak dospívající děti. Rámec povídky je idylický; Podlipská vědomě pracovala s toposem moudré stařenky, asociující laskavostí postavu *Babičky* Boženy Němcové, když jej utvářela: narativ začíná setkáním a společnou cestou vypravěčky se starou ženou („stará, shrbená babička“¹⁷). Ta cestou vypráví příběh dvou rodin prožívajících různé podoby manželské krize, jehož průběh je na rozdíl od idylického

¹⁶ T. Nováková, *K sestřám československým*, „Domáci hospodyně“ 8, 1891, č. 16, s. 351.

¹⁷ S. Podlipská, *Staří a mladí*, Praha 1884, s. 5.

rámce zobrazen realisticky. Na specifičnost v povídce vykresleného prostoru vesnice vzhledem k zažitě představě je čtenář dopředu upozorněn:

To je nejbohatší vesnice v celém okolí. Není v ní jediné chaloupky. Celá ta veliká ves chová v sobě jen čtyři statky. Vesnice podobala se více upevněnému hradu nežli veselé dědině české, kde všecko ze vrátek vybíhá, když povoz zdaleka zarachotí, kde bělohlavé, košilaté děti přebíhají — pokřikují a staré babičky na prahu sedíce brambory na polévku loupají. .¹⁸

Ústředním motivem povídky je právo na sňatek z lásky, nikoli racionálního kalkulu. Překvapivě se v ní však objevuje emancipační tendence s větší razancí, než bychom u Podlipské, jejíž texty zpravidla směřovaly k smířlivému gestu zrozenému v tradici konvencionalizovaného biedermeieru, čekali. V povídce se totiž neobhájí pouze láska mladých, jejich rozhodnutí ke společnému budoucímu životu, ale nečekaně i právo předchozí (tedy staré) generace ve svazku bez lásky nestrkat. Dalším překvapením pro čtenáře může být fakt, že se k odchodu z letitého manželství neodhodlává psychicky týraná žena, jak bychom možná v očekávání stereotypu (jehož využití v případě konvenční prózy má čtenář právo očekávat) předpokládali, ale muž.¹⁹ Nakonec je pokáním na jedné straně a odpuštěním na straně druhé konflikt vyřešen smírem a udržením manželského svazku, z narativu je však evidentní, že ani konvence ani mravní vyspělost jedné z vykreslených postav nejsou pro autorčino morální sdělení tím, co má sílu udržet rodinné svazky pohromadě. Tím stěžejním je osobní, individuální štěstí pramenící z oboustranné lásky a završené manželským svazkem jednoty v různosti. Postava moudré a laskavé babičky z rámce povídky, jenž je zárukou pravdivosti vyprávěného a zároveň dokladem možnosti navzdory životním peripetiím dospět k idylickému stáří odkazujícímu k literární tradici *Babičky*, i proměna vnějšího obrazu venkovského prostoru (bohatství — prosperita, nikoli chudoba) má být dokladem a dotvrzením funkčnosti a smysluplnosti volby takového modelu života.²⁰

¹⁸ *Ibidem*, s. 3–4.

¹⁹ Když rozšíříme naše uvažování o obecně kulturní souvislosti týkající se rozvodu či rozpadu manželství (v roce 1880 bylo podle M. Lenderové v celém Rakousku pouze 2 957 rozvedených či rozloučených osob), pak byla práce s motivem odloučení manželů vysoce moderním rysem prózy Podlipské.

²⁰ Literárně historická vsuvka: Povídka vyvolala v době vydání polemiku na stránkách *Literárních listů*. Kritik H. Pittauer napadl věrohodnost kresby venkovských postav zejména v rovině dialogů (de facto vytkl Podlipské nedostatečné realistické ukotvení textu), ale nejvíce jej rozhořčilo označení textu jako „povídka pro lid“. „Venkované nevyjadřují se tak jako vzdělanci, a spisovatelka chybila kladouc jim do úst elegantní obraty vzdělanecké řeči; iluze je tím úplně změtena, vyhlazena. Je to venkovanka z jádra, která sentimentálně volá: „Ó, slzy, slzy, pojd'te mi ulehčiti,« nebo vesnický junák, který deklamuje: „kěž vaše přání mou žádost', moje štěstí *posvětí* (!) a potvrdí!“ To nejsou postavy z lidu, to jsou figury imaginární; kterak možno sloučiti prostý rozum, prajednoduché myšlení lidu s umělým, vybroušeným promlouváním, jak to shledáváme v této povídce? Třeba se s důrazem vysloviti proti takovému pohodlnému skládání povídek „z lidu.“ Kritik požadoval věrohodné zobrazení prostoru venkova a pozastavil se nad tím, že se mu zdálo, že si autorka „ani nevytkla za hlavní úkol zachovati věrně barvy skutečnosti ve spise svém“. Požadavek věrohodnosti souvisel s požadavkem budování národní literatury: „To bychom se dodělali pěkné literatury národní, původní, české, kdyby se i ten náš,

Podlipská ve svých prózách často tematizovala generační střety, postavy stárnoucích žen v jejích dílech většinou prošly určitou katarzí a došly životní moudrosti. Nejzajímavěji a pro její způsob literárního vyjadřování netypicky zpracovala charakter staré ženy v románu *Lidské včely* (1889). Téma zkrachovalé bohaté rodiny, jejíž členové se snaží zařadit do společnosti a prosí o pomoc příbuzné, kteří je dříve zavrhlí, zasadila do prostředí jí důvěrně známého — do pražských salónů. Viceméně epizodní postava staré bezdětné Leni žijící ve společné domácnosti pouze se svým bratrem je k sobeckosti a hamižnosti determinována prostředím, v němž vyrůstala:

Ale jak hospodařili, jak dělali se ti dva lidé, aby sobě zbudovali toto obydlí pro ně nádherné: Děti, Leni, Petr a Pavel, byli vychováni v tom zápasu o kousek majetku, a Leni pochopila ideu toho namáhání tak, že jí toliko své žití věnovala a nikdy se neprovdala. Po smrti své matky hospodařila ona otci a bratrům a skrbila, lakotila tak, že jim ztrpčovala život.²¹

Citová slabost vyvolaná na kolenou prosícími dětmi příbuzných v Leni způsobí dočasnou empatii k trápení rodiny, která se ocitla bez prostředků i živitele rodiny (otec je vykreslen jako zdánlivě silný muž, který se však ze strachu z ženiných výčitek snažil defraudací udržet vysoký standard chodu rodiny; zřejmě pod tíhou viny přirozenou smrtí ve spánku zemřel). Když je však vykradena Lenina tajná skrýš, do níž si od dětských let spořila, obviní ty, jimž neochotně pomáhala, ze zlodějných a sama pak umírá na mozkovou příhodu. Na smrtelném loži, kdy žádá svého bratra o odpuštění, se jí však její celoživotní sobeckost vrací v nečekané podobě; bratr jí vyčítá, že tím, že zamřela přede všemi své bohatství, je vlastně všechny okradla:

Odpustit, odpustit mám? Ach, mám toho příliš mnoho na srdci proti ní. A teď odchází a běře do hrobu klíč ke svým pokladům. Ani po smrti jich nepřeje. Dokud mohla mluvit, nechtěla udat ze zášti znaky, dle kterých bychom se jich zase domohli. Teď nemůže již mluvit. Byla okradena, ale sama okrádá nás. Ano, ty nás okrádáš!” zvolal. Ona dívala se na něho s hrůzou nevýslovnou. Ten ubohý obličej stahoval se k nepoznání, ruce hledaly jedna druhou, aby se k prosbě sepjaly. Ale nenašly se již v tomto životě ani ku práci, ani ke prosbě.²²

Naturalistickým zobrazením momentu umírání doprovázeného nikoli porozuměním a odpuštěním, ale hrůzou, je citovaná pasáž typologicky blízká s popisem

beztoho vadnoucí národní život venkovského lidu, měl falšovat i do kosmopolitické bezbarevnosti odívati. Kdo chce psáti o lidu našem, ať jde mezi něj, ať s ním obcuje vnitřně při každé významné příležitosti, ať se účastní jeho obyčejův a zvykův, ať si osvojí jeho ráznou, případnou a barvitou mluvu, ať pozná jeho morální smýšlení a vyspělost rozumovou: pak teprve může psáti povídky z lidu.” Výtce „kosmopolitické bezbarevnosti” rozumíme jako kritice směřující primárně do tematického plánu, jeho nepropracovanosti, z nějž následně vyrostly i nedostatky v plánu jazykovém (již zmíněné salonní dialogy pronášené postavami vesničanů). Na recenzi zareagoval v témže periodiku Václav Špaček, redaktor nakladatelské řady *Nové knihovny pro český lid*, v níž povídka Podlipské vyšla jako její druhý svazek. Obhajoval text, odmítal, že by „čtenář z lidu” povídce neporozuměl, a odsudek označil za přenáhlený, protože stojící na několika pečlivě vyhledaných větách, které by byly „v ústech lidu neobvyklé”. Z průběhu polemiky je zřetelné, že se primárně týkala vyjednávání pravidel žánru venkovské povídky. Podlipská ovšem nepsala venkovskou povídku, psala povídku moralizující, osvětovou, kterou pouze zasadila do venkovského prostředí.

²¹ S. Podlipská, *Lidské včely*, Praha 1901, s. 9–10.

²² *Ibidem*, s. 136–137.

Faimonova skonu v *Dětech čistého živého* Terézy Novákové, byť v druhém případě se jedná o metafyzickou úzkost z nicoty, posmrtné prázdnoty. Popis umírání Leni je dokladem toho, že Podlipská jako autorka nezastírající zájem o své čtenáře neustále pracovala na stylizaci svých textů a vědomě pracovala s podněty, které českou literaturu formovaly; v daném případě s impulzy naturalismu (determinismus, popisná pasáž zaměřená na zobrazení hrůzy a úzkosti). Ty jí pomohly na postavě staré panny Leni vykreslit obraz jedné z podob nešťastného stáří, které bylo utvářeno celoživotní honbou za majetkem bez schopnosti altruismu.

Realistická povídka Terézy Novákové

Intenzitou realistického obrazu venkova i kritikou jeho společenských poměrů jsou ve sledovaném období spolu s texty Karla Václava Raise (které ovšem nebyly předmětem našeho výzkumu, byť by jimi bylo možno studii výrazně rozšířit) nejvýraznější povídky Terézy Novákové z počátku 20. let; typologická či spíše diskurzivní blízkost obou autorů byla již naznačena zmínkou o tom, jak vřele doporučovala právě tato spisovatelka českým ženám Raisovy povídky.

Stará žena je ústřední hrdinkou dvou povídek Novákové ze souboru *Úlomky žuly* (1902), totiž *Drobová polévka* (napsána 1893) a *S nůší* (napsána 1894). Postava staré Chleboundy, stěžejní postava povídky *Drobová polévka*, je charakterizována i věkem: „Byla kdysi před šedesáti sedmdesáti lety švarným douchetem nyní je málem devadesátiletá Chleboundka skorem žebračkou a ostává v chaloupce u Boštíků jen tak z milosti.”²³ Stařenka Loučková z povídky *S nůší* je ovšem také nazvána stařenou, „ač jí nebylo mnohem více než šedesát roků.”²⁴ Jakkoli je u Novákové (podobně jako u Raise) patrné, že popisuje etapu stáří jako nezpochybnitelný konec života, věkový rozptyl při označení člověka za starého dává tušit, že starým byl vnímán ten, kdo měl dospělé samostatné děti.

Postavy stařen z obou povídek jsou charakterizovány podobně: jsou zbožné, vydané a odevzdané vyšší moci, již svůj život podřizují. Chleboundce Nováková dokonce připsala repliku, v níž vidí podstatu rodinných problémů právě v nedostatku víry: „Už to ten svět tak nese, — že děti o rodiče nedbají dříve tak nebejvalo — ale teď kom se lidi spustili Pána Boha.”²⁵ Kromě využití stereotypního vnímání minula jako „starých dobrých časů”, které je z výše uvedené citace patrné, pracovala Nováková v *Drobové polévce* i se stereotypem „požehnaného vysokého věku”, vytvářejícím kontextovou ironii. Do popisu emočně vypjaté situace, v níž si stařena se svou dcerou nařiká nad tím, že jí její bohatý syn neposlal ani hrnek polévky ze zabijačky, přijde nečekaně na návštěvu mladá žena, která se ze slušnosti ptá po zdraví stařenky. Do její odpovědi Nováková zapracovala charakteristiku onoho bezútěšného stáří: „Holečku zlatej, — sem pořád jakási daremná —

²³ T. Nováková, *Drobová polévka*, [w:] *Úlomky žuly*, Praha 2001, s. 7.

²⁴ T. Nováková, *S nůší*, [w:] *Úlomky...*, s. 33.

²⁵ T. Nováková, *Drobová...*, s. 12.

spát nemůžu — modlím se kolikrát celičkou noc — tři růžence dycky přemodlím — bolejí me nohy, ruce — málo vidím i slyším. Už po me nic nejní.”²⁶ Nováková nechala pětadvacetiletou dívku odpovědět podle dobrého mravu a konvencí, zároveň však s evidentní lehkostí nezkušeného mládí slovy: „Dyt’ ste čerstvá dost, jen aby nám dal Pánbůh takovýho věku, nedočkáme to žádněj, že, tetičko?”²⁷

I vnější charakteristika stařenek z obou povídek se podobá: ženy jsou shrbené, ústa mají bezzubá, Chlebourne jsou navíc vzhledem k věku ještě připsány „úplně bílé vlasy”, vyhaslý pohled a slepota jednoho oka. V povídce *S nůší* však je patrná postupující subjektivizace textu, k níž Nováková postupně ve své tvorbě přecházela. Je-li v předchozí povídce postava staré ženy označována podle místní tradice příjmením, případně přidáním adjektiva „stará”, pak v povídce *S nůší* je příjmení od počátku střídavě doplňováno přízviskem babička či stařenka. Trpký osud stařenky Loučkové, která se po smrti milované maličké vnučky, o kterou k stáru pečovala, upnula jen na pěkný pohřeb, přičemž nakonec zemřela ve špitálu a byla pohřbena jako žebračka bez obřadu, už však není zasazen do myšlenkového kontextu podřízenosti Boží vůli. V závěru povídky je zdůrazněna lidská vina za nedůstojný skon staré ženy, je rozporována osudovost. Když paní učitelová vzpomíná na babičku Loučkovou, vybavují se jí její slova o tom, že Pán Bůh trestá do třetího i čtvrtého pokolení. Těmi si odůvodňovala svůj těžký život. Teréza Nováková však tento názor zproblematizovala, když paní učitelová „uvažuje, měla-li stařena pravdu, vidouc v celém svém přenešťastném žití, trest shůry, trest od Pánaboha.”²⁸

V povídkách Novákové idylizační tendence zcela absentuje. Podrobné líčení zoufalství starých žen mělo čtenářem otrást, subjektivizace textu tuto intenci jen posiluje. Nováková vylíčila stáří na venkově skrze bolest duše žen — matek. Její obraz stáří je kolorován samotou, steskem, sociálním vyvržením, hmotnou nouzí. A součástí vnější charakteristiky postav starých žen z povídkového souboru *Úlomky žuly* bylo vykreslení atributů těchto nedostatků realistickou techné.

Parnasistní vsuvka — trapné stáří

Postavu staré ženy v druhé polovině 80. let zpracoval prozaicky Jaroslav Vrchlický v črtě *Stařena*, kterou zařadil do *Povídek ironických a sentimentálních* (1886). Dvoustránkovou skicu je třeba interpretovat s vědomím parnasistního uměleckého gesta, jemuž byla Vrchlického tvorba podřízena. Čtenáři je nabídnut obraz staré ženy sedící na mezi, v jejíž blízkosti si hraje malé dítě, aniž by jí věnovalo pozornost. Evidujeme atributy stáří jako „vrásčité, opálené, tvrdé, kostnaté ruce” či „sporá šedivá kštice”. Vztah mezi dítětem a stařenou není specifikován, vypravěč nabízí možnost, že žena by mohla být chůvou dítěte. Pro interpretaci tato informace zjevně není nezbytná, protože črta směřuje k popisu pocitu vypravěče, který v něm sledovaná

²⁶ *Ibidem*, s. 16.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ T. Nováková, *S nůší...*, s. 82.

scéna vyvolala. Ten je vyjádřen slovem trapně. Jediným slovem Vrchlický ve zkratce obsáhl to, co Rais i Nováková potřebovali postihnout v detailech: osamělost stáří a nedostatek vděku následujících generací: „Obraz této divné stařeny působil na mě trapně; zdálo se mi, že vidím člověčenstvo umořené, upracované, uštvané, stydící se za výsledky své práce a přece nastavující ustavičně své ztýrané ruce paprskům světla!”²⁹

Rudolf Karel Zahálka: *Babiččin pohřeb*

Posledním, jehož text chceme v souvislosti s tematizací stáří skrze postavu staré ženy na konci 19. století připomenout, je Rudolf Karel Zahálka. Dnes zapomenutý autor inklinující k naturalismu zemřel z vlastního rozhodnutí v důsledku depresí ve dvaatřiceti letech. Jeho povídka *Babiččin pohřeb* vycházela na pokračování ve třech číslech populárního „Světozoru” v roce 1891. Povídka začíná příjezdem studenta Pavla na Vánoce domů. Brzy po jeho příjezdu však rodina obdrží dopis od dědečka, že babička zemřela, vydá se tedy s otcem na pohřeb. Následuje rozsáhlá idylická pasáž vzpomínek na dětství s babičkou evokujících harmonizační gesto Babičky Boženy Němcové. Charakteristika babičky je zjevná ze slov sousedek, které se sešly v domě smutku: „Ta jakživa nikomu neublížila. Ba ne — a každý ji měl rád.”³⁰ Intertextualita odkazující k Němcové je posléze patrná z pasáže, kdy Pavel vzpomíná na chvíli, kdy mu babička vyprávěla: „Babička s klokočovým růžencem v ruce vyhřívala se na sluníčku a k ní se tulil Pavel, poslouchaje se zatajeným dechem a zářícíma velikýma očima nesčetné její pohádky a vypravování, pronášené jímavým, poněkud tremolujícím hlasem.”³¹ Že je idyla vytvářena právě vzpomínkami na období dětství, Zahálka zdůraznil slovy: „A slunce při tom tak krásně svítilo, lípy tak libě voněly a bzukot celých rojů včel na kvetoucích lipách zněl tak melodicky, jak už nikdy, nikdy potom.”³² Ze vzpomínek Pavla vytrhne pohled na máry a rakev. Idylický popis vzpomínek je v tu chvíli nečekaně vystřídán úvahou o determinantě dědičnosti: „Když tak na ni hleděl, vyrojily se nad práh vědomí všechny teorie o dědičnosti, atavismu atd., jež byl kdysi pracně studoval a zcela přirozeně následovala myšlenka: Které vlastnosti jsem zdědil? Která část mrtvé této babičky žije dále ve mně?”³³ Následující závěrečná pasáž povídky, v níž Pavel srovnává svůj život s babiččíným, je textem jako stvořeným pro budoucí historiky mentalit:

Babička ve svém životě nepřestala pracovat — Pavel byl dost upřímný, aby si přiznal, že pracovat dosud ani nezačal. Babička za práci klidila jen nevědek — Pavel za nepatrnou práci mnohdy nezasloužené uznání. Babička snášela všecko s odevzdaností do vůle boží. Hleděla do hrobu nejmilejším svým dětem, pracně nashráněného jmění několikrát požárem pozbyla, zkusila bídy, žalu a protivenství, ale vždy se potěšila: „Co Bůh činí, dobře činí — budiž jméno Páně

²⁹ J. Vrchlický, *Stařena*, [w:] *Povídky ironické a sentimentální*, Praha 1886, s. 27.

³⁰ R.K. Zahálka, *Babiččin pohřeb*, „Světozor”, Praha 1891, č. 27, s. 322.

³¹ *Ibidem*, s. 326.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, s. 337.

pochváleno!‘ Nepřítele svého slovem zlým se nedotkla a v nejtrpčí chvíli, kterou ji způsobil, potěšila se tím, »že ho taky Pán Bůh vidí.« Pavel nesnesl nic, urážku okamžitě splácel urážkou, ránu ranou, kopnutí kopnutím. Babička z každé příznivější události dětinsky se radovala — Pavel každou radost si pokazil protivným rozbíráním, kterému každý pocit svůj hned podroboval. Babička věřila skálopevnou, dojemnou vírou, která v neštěstí vlévá do duše upokojení, naději a mír. Pavel byl skeptik nejchladnější. Hlavu měl napěchovanou nejrozmanitějšími vědomostmi... znal literatury světové i medicínu, ale nevěřil ničemu. [...] Babička byla žena prostá, ale ctnostná — kdežto Pavel poznal už dávno bahnité hlubiny hříchu a rafinovanosti velkoměšťáka.³⁴

Srovnání kulturně společenského pozadí osudů babičky a vnuka ústí v otázku, která je zopakována v závěru povídky: „Tak co to znamená pro naši rodinu? Od babičky až do mne — jest to pokrok? Či degenerace? Nebo pouhá metamorfóza?“³⁵ Centrálním motivem Zahálkovy povídky není proměna životního stylu generací dědů a vnuků. Je v ní velmi subtilně zachycena proměna kulturního klimatu doby konce 19. století stejně jako vědomá reflexe nabídek soudobé moderní společnosti a otevřených cest poznání, které však zároveň přinášejí definitivní zánik možnosti nazírat svět kompaktně a neproblematicky. Je v ní ovšem též patrná i literární polemika s tradicí idylizace venkova: idyla venkova je ponechána vzpomínkám, tedy minulosti. Patří světu babiček, ať už s malým či velkým B. Razantní proměna diskurzivní charakteristiky třetí části textu směřuje k naturalistické skepsi zakládající otázky po smyslu života, dědičnosti, volněji i po významu rodinného soužití.

Závěrem: Texty autorů, jimž jsme věnovali pozornost v souvislosti s reprezentací stáří skrze práci s postavou staré ženy, jsou pro nás na jednu stranu potvrzením nikoli neznámé teze o proměně literárního zpracování venkovské tematiky, která se od 80. let 19. století v české literatuře odehrávala. Zároveň jsou dokladem koexistence a konkurence literárních diskurzů 80. a 90. let 19. století i vnitřních polemik, které soudobá literatura vedla (například o žánr venkovské povídky). Postava staré či stárnoucí ženy nabývala podob podřízených funkcí textu. Tak u textů Sofie Podlipské směřujících primárně k ženskému čtenáři byla navzdory pokusům absorbovat dobové diskursivní trendy a líčit postavy i konflikt realisticky až naturalisticky nejvýraznější funkce výchovná, jíž ovšem Podlipská zcela záměrně své práce podřizovala. Venkovské staré ženy ztvárněné Novákovou vykazují atributy stáří jako období plného bolesti tělesné i duševní, zoufáním nad vlastními milovanými dětmi. Jsou podřízeny estetickému imperativu realismu, který u Novákové na přelomu století dominoval. Zahálkův *Babiččin pohřeb* je, domnívám se, z dnešního pohledu možno označit za subverzivní text a interpretovat jej nejen jako doklad pronikajících naturalistických tendencí, ale též v symbolické rovině: jako pohrbívání neproduktivních idylizačních stylizací venkova.

³⁴ *Ibidem*, s. 338.

³⁵ *Ibidem*.

Bibliografie

- Bartlová M., *Reprezentace*, [w:] *Kultura jako téma a problém dějepisectví*, Brno 2006.
- Bílek P.A., *Reprezentace: Metafora, pojem či koncept?* [w:] *Jazyky reprezentace*, Praha 2012.
- Haman A., *Trvání v proměně*, Praha 2010.
- Haškovcová H., *Fenomén stáří*, Praha 2010.
- Janáčková J., *Stoletou alejí*, Praha 1985.
- Lenderová L., *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, Pardubice 2005.
- Macura V., *Idyla a česká chaloupka*, [w:] *Idyla a idyličnost v kultuře 19. století: sborník příspěvků ze symposia uspořádaného 9. a 10. března 1995 ve Státní vědecké knihovně v Plzni*, eds. K. Kaiserová, I. Martinovský, Ústí nad Labem 1999.
- Nováková T., *Děti čistého živého*, Praha 1966.
- Nováková T., *K sestrám československým*, „Domáci hospodyně“ 8, 1891, č. 16.
- Nováková T., *Úlomky žuly*, Praha 2001.
- Pittauer H. (pod zkratkou –aue–), *K obraně p. Špačkové*, „Literární listy“ 1884.
- Pittauer H. (pod zkratkou –aue–), ref. *Stáří a mládí*, „Literární listy“ 1886.
- Podlipská S., *Lidské včely*, Praha 1901.
- Podlipská S., *Stáří a mládí*, Praha 1884.
- Špaček V., *Několik slov k posudku povídky „Stáří a mládí“*, „Literární listy“ 1884.
- Vrchlický J., *Stařena*, [w:] *idem, Povídky ironické a sentimentální*, Praha 1886.
- Zahálka R.K., *Babiččin pohřeb*, „Světobzor“ 1891.

Forms of literary representation of age through changes in characters of old women in Czech short stories of 80s and 90s of the 19th century

Summary

The study deals with different representations of the character of old women in Czech literature of the second half of the nineteenth century. It focuses mainly on three short stories which show except of the literary image of old age also the proof of the vertical stratification of Czech literature of the end of the nineteenth century. The study also shows the literary controversy related to literary movements and intertextual relations. The latest short story which the study refers to is called *Babiččin pohřeb* and was written by Rudolf Karel Zahradka. It has a specific position in the context of thinking about the use of motifs associated with old age: not only could it be characterized as a subversive text due to the intertextual passages referring to *Babička* by Božena Němcová, but it can be also identified as a proof of the penetration of the modernistic tendency in Czech literature.

Keywords: Sofie Podlipská, Teréza Nováková, Rudolf Karel Zahálka, realism, discourse, subversion, idyll, age

Obrazy literackich reprezentacji starości na podstawie postaci starej kobiety w opowiadaniach autorów z lat 80. i 90. XIX wieku

Streszczenie

Artykuł dotyczy sposobu reprezentacji postaci starej kobiety w literaturze czeskiej drugiej połowy XIX wieku. Autorka skupia swoją uwagę zwłaszcza na opowiadaniach, które, oprócz literackiego obrazu starości, są również wertykalną stratyfikacją czeskiej literatury końca XIX wieku, jej wewnętrznych dyskursywnych polemik i związków intertekstualnych. Jako najbardziej interesujące jawi się opowiadanie Rudolfa Karla Zahálki *Babiččin pohřeb*, które można, biorąc pod uwagę związki intertekstualne, oznaczyć za tekst subwersyjny i pokazać na jego podstawie przenikanie do literatury czeskiej tendencji naturalistycznych.

Słowa kluczowe: Sofie Podlipská, Teréza Nováková, Rudolf Karel Zahálka, realizm, dyskurs, subwersja, idylla, starość